

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ГЕОМОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ
ТОПОНИМИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ**

Геогр.ғылымд.докторы Ж.Д.Достай
З.Қ.Мырзалиева

Мақалада облыс аумағының жер бедері мен геологиялық құрылысының ерекшеліктерін бейнелейтін топонимдер топтамасы талданған. Жер бедері атауларының қатысуымен қалыптасқан топонимдер заңдылықтары анықталған.

Геоморфологиялық жағынан Оңтүстік Қазақстан облысының жазық аумағының басым бөлігі тегістелген, негізінен денудациялық құрылымдардан тұратын *Сарысу-Бетпақдала үстіртінен*, палеогендік және бор дәуіріндегі шөгінділерден түзілген, беткі бөлігін саздақты аллювий құрайтын *Шардара-Арыс аллювиалдық жазығынан*, облыс аумағына енетін солтүстік-батыс бөлігі құмдақты келетін *көтеріңкі Мойынқұм массивінен* тұрады. Таулы сипаттағы орталық және оңтүстік-шығыс бөлігін облыстың *Қаратау ауданы*, солтүстік-шығысқа созылған тік беткейлі жоталар мен терең аңғарлардан тұратын *Батыс Тәңіртаудың (Тянь-Шань) Шатқал ауданы* құрайды [8]. Осы өңірдің геологиялық құрылысы, пайдалы қазбалары мен жер бедерінің сипаты облыстың топонимиялық жүйесіндегі айрықша атаулар тобын құрайды.

Орталық Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстанның шекаралас бөліктері б.з.д. II мыңжылдықтың орта шенінде Еуразиядағы ежелгі металлургия, зергерлік өнер дамыған маңызды аудандардың бірі болған. Осы кездегі сақтардың алтыннан жасалған зергерлік бұйымдары аса шеберліктің үлгісі болып табылады. Ежелгі кен орындарының Мыңшұқыр, Шұрық, т.б. атаулары топонимдерде кеңінен сақталған және осы көне атаулардың геологиялық барлау жұмыстарында қосымша дерек көзі болатыны академик Әлкей Марғұланның ұзақ жылғы зерттеулерінде көрініс тапты [5]. Бұл еңбегінде, ғалым, Алтынтөбе, Алтынқазған, Мыңшұқыр, Шұрық, Кентөбе, Кеншоқы, Көктас сияқты топонимдердің бұл өңірдегі ежелгі кен өндіру ісінің өркен жайғанынан ақпарат беретінін

атап көрсеткен. Біз Оңтүстік Қазақстан облысы аумағынан осы тектес Алтынтаусай (ескі арна), Алтынтау (төбе), Ескі Алтынтау (қыстақ), Мыңшұқыр (қоныс), Күмісті (өзен), Күмісті (асу), Кенсай (сай), Алтынқазған (қоныс), Күмісбұлақ (өзен), Алтынтөбе (елді-мекен) атауларын тіркедік. Алғашқы жеті топоним Қаратаудың солтүстік бөлігіндегі тау алдында шоғырланса, соңғы екеуі Арыс және Бадам өзендері аралығындағы географиялық нысандарға берілген. Тау-кен топонимиясының бұлай шоғырлануы және аталған топонимдер тіркелген аудандарда қираған ескі үйінділердің болуы осы бағытта жете зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Пайдалы қазбаларды өндіруге немесе өңдеуге тікелей қатысы бар атаулар қатарына “бақыр” сөзімен байланысты Бақыршасай, Бақырлысай, Бақырлыөзек (бұлақ), Бақырлытоған (көл), Бақырлы (тау), Бақырлы (арық) сияқты топонимдерді де жатқызуға болады. Қазақтарда мыс кеніне қатысты “бақыр” сөзін жиі қолданған, сол себепті бұл атаулар мыспен байланысты болуы мүмкін. Осы ретте 1839 жылы қазақ жерін аралаған Е.П.Ковалевскийдің Бақыртау атауын мыс кен орнымен байланыстырғанын атап өткен жөн [1]. М.Қашқаридың “Түрік сөздігінде” де бақыр “мыс” деп аударылған [4]. Сондай-ақ облыс аумағында “бор” (эктас, әк) сөзімен байланысты Бортөбе, Борлытөбе атаулары бар екенін анықтадық.

Аумақтағы төсеніш қабаттың литологиялық құрамы “кұм”, “саз”, “тас”, “сор”, “қотыр”, “тақыр” терминдерінің негізінде топонимдерде өзіндік көрініс тапқан. Облыс аумағында “кұм” термині индикатор қызметін атқаратын 40-тан астам топоним анықталды. Оларды талдау барысында географиялық нысанның түсін (Ақкұм, жыра; құм; Қаракұм, шөл; қоныс; Сарыкұм, қоныс), пішінін (Айыркұм, қоныс; Байыркұм, қоныс, елді-мекен; Жалпақкұм, құдық; Қызылқұм, шөл; Маякұм, құм; Мойынқұм, құм; Төбекұм; құдық), телінуін (Бәйбішекұм, құм; Айымқұм, құм; Қоянқұм, құдық; Құланқұм, қоныс), сипатын (Мұзбелкұм, төбе; Маскұм, құм; Жаушықұм, төбе; Алқакөл, құм; Мойынқұм, құм), сондай-ақ түрін білдіретін (Кұмтөбе, Құмкөл, Құмкөл арық, Құмқұдық, Құмсуат) атауларға топтастырдық. Байыркұм атауы екі географиялық терминнің қатысуымен құралған. “Байыр” терминін талдаған Ғ. Қоңқашпаев бұл терминнің Үстірт пен Маңғыстауда тегістелген қыраттар мен жондарды білдіретінін айта келіп, түрікмен тілінен енген термин деп жорамал жасайды.

Сазды жыныстар тараған аумақтарда “саз” терминінің қатысуымен жасалған топонимдер топонимдер тобы шоғырланған. Облыс аумағында “саз” термині негізінде жасалған 10-нан астам атау тіркелді. Олардың басым көпшілігі қоныс атаулары (Бессаз, Бөрібенсаз, Топшақсаз, Семізсаз, Тышқансаз), қалғандары оронимдер (Бессаз, Кішібақпайсаз), гидронимдер (Дөңгелексаз, Ерменсаз, Бәйменсаз) болып табылады. Аумақта саздардың екі түрі белгілі болды. Бірінші тобы (түрі) көлдер мен өзендер маңында, жалпы ойыс жерлерде артық ылғалдану әсерінен қалыптасса, ал екінші түрі едәуір биікте орналасатын тау саздары [2]. Мыс., Бессаз тауының теңіз деңгейінен биіктігі 2176 м, ал Топшақсаз қонысы 2890 м биіктікте орналасқан. ХХ-ғасырдың басында Шымкент уезінің аумағын зерттеген орыс ғалымдары Қаратаудан бастау алатын көптеген кішігірім өзендердің таудан шығар жерде саздар қалыптастыратынын атап өткен [7]. Шындығында да Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарының шекарасындағы Бөрібенсаз қонысы Қаратау баурайында орналасқан.

“Тас” термині атаулардың барлық дерлік топтарында (оронимдер, гидронимдер, комонимдер және т.б.) кездеседі. Терминнің оронимдер құрамында негізінен “қатты, яғни түптік жыныс” деген мағына береді. Осы тұрғыдан алғанда, құрамында “тас” термині бар атаулар көбінесе таулардың биік бөліктеріне немесе жазық аудандарда айналасындағы жер бедеріне қарағанда айрықша көрініп тұратын қалдық тауларға, қатты жыныстардан тұратын төбелерге қатысты қойылған. “Тас” термині Адамтас, Ақтас, Буратас, Кезеңтас, Керегетас, Күлтас, Кішіктас, Қаратас, Қотантас, Қызылтас, Тайғақтас, Тасқақтау, Үштас оронимдері, Жамантас, Қызылтас, Сартас, Тамғалытас, Тесіктас, Шекетас гидронимдері жасалған. Бұлардан өзге, жергілікті жердің сипатын дәл бейнелейтін Тастақ, Тассай, Таскешу, Тасты атаулары бар.

Оңтүстік Қазақстандағы “сор” термині негізінде жасалған топонимдер де көңіл аударуға тұрарлық, өйткені басым бөлігі шөл зонасында жатқан бұл өңірде сорлар мен сортаңдар кеңінен таралған. Сортаңды далалар (шөлейттер) түйе мен қой үшін ең жақсы жайылым болып есептеледі. Облыс аумағында өткен ғасырда жүргізілген зерттеулерде [7] сортаң топырақтардың екі (томпақ және қатты) типі бөліп қарастырылған. Олардың бетінде 10 см-лік тұз қабаты шоғырланған. В.И.Масальский Қызылқұмдағы сорларды *сор* (борпылдақ және томпақ), *қақ* (сортаңды-сазды, нығыздалған кеңістіктер) және *батпақ* (бетінде

тұзды қабыршағы бар, шалшықты ойыстар) деп 3 топқа бөлген [6]. Қызылқұмда Алқақак, Қосқак, Қаққұдық сияқты атаулар тіркелді. Ландшафттың осы ерекшелігі атауларда өзіндік көрініс тапқан. Мысалы, Созақ ауданындағы Шу бойында қатар орналасқан сортаң жерлерге Жерсортаң, Соркөл, Тұздыарал атаулары қойылған. Сондай-ақ Ащысай (жыра), Тұзсай (сай) атаулары да жергілікті жердің сортаң екендігінен ақпарат беріп тұр.

Облыс аумағының жер бедерінің сипаты да топонимиялық жүйеде көрініс тапқан. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде біз аумақтағы жер бедерінің оң және теріс пішіндеріне берілген атаулардың арасалмағы бірдей емес екендігіне көз жеткіздік. Жер бедерінің оң пішіндерінің (тау, жота, төбе) атаулары теріс пішіндеріне (сай, жыра, ескі арналар) қарағанда әлдеқайда көп болып шықты. Бұл ең алдымен көшпелі мал шаруашылық жағдайында биік түктелердің бағдар алу мақсатында пайдаланылуымен байланысты деп ойлаймыз.

Жер бедерінің оң пішіндеріне қатысы бар 300-ден астам атауды құрамындағы индикатор-терминдер бойынша топтастырғанда, ең үлкен топты “төбе” терминінің қатысуымен жасалған топонимдер (60 атау) құрады. Олардың көпшілігі жазық бөліктегі биіктігі 400 м-ден аспайтын төбелердің немесе тауалды аудандардағы кіші-гірім таулардың атаулары болып табылады. Орографиялық нысанның сипатын терминмен қатар, оған тіркелген анықтауыштар мен жеке сөздер айқындайды. *Төбе* терминінің негізінде қалыптасқан оронимдердің лексикалақ-семантикалық топтамасын осы тұрғыдан құрастырдық (1-кесте).

Кесте 1

Төбе термині негізінде жасалған оронимдердің семантикалық топтары

Жер бедері бойынша	Литологиясы бойынша	Түсі бойынша	Әлеуметтік маңызы бойынша	Өсімдігі, Жануары бойынша
Кіндіктөбе	Борлытөбе	Ақтөбе	Ақсақалтөбе	Жусантөбе
Домалақтөбе	Бортөбе	Көктөбе	Жамантөбе	Өлеңтөбе
Қостөбе	Тастөбе	Қаратөбе	Жолтөбе	Құлантөбе
Жалпақтөбе	Күлтөбе	Қоңыртөбе	Қарауылтөбе	Қошқартөбе
Жартытөбе	Құмтөбе	Сарытөбе	Құрантөбе	Майтөбе
Төрткүлтөбе	Шақпақтөбе	Қаракеміртөбе	Мазартөбе	Шөлтөбе
Шойтөбе			Пішентөбе	

Оронимдерде жиі кездесетін терминнің бірі – “тау” (32 атау). Бұл терминге жер бедері пішінін (Айыртау, Белтау, Бүрлітау, Иректау, Қыземшектау, Шартақтау), санын (Жетімтау, Жетітау), оны құрайтын тау жыныстарының түсін және сипатын (Ақтау, Алтынтау, Бақырлытау, Көкшетау, Қаратау, Наркызылтау, Сарытау, Тасқақтау), органикалық дүниесін (Арқарлытау, Қабанжелкетау, Ырғайлытау), шаруашылық маңызын (Баспанатау, Жамантау, Қарақтау, Қыңырақтау, Майтау, Таутары, Тиірментау, Түгіскентау) анықтайтын сөздер тіркескен.

Оронимдер құрамында таулардың биік нүктелеріне қатысты пайдаланылатын *шоқы* (Ақшоқы, Бесшоқы, Күлшоқы, Қызылшоқы, Қылшоқы, Наршоқы), қатты жыныстардан тұратын, тегіс төбелі оқшау төбені білдіретін *қара* (Берқара, Құлжалықара, Қылышқара, Тасқара), онша биік емес жондарды немесе кең асуларды анықтайтын *бел* (Белтау, Есекбел, Мұзбел, Сарыбел), тік жартасты беткейді білдіретін *құз* (Аққұз, Қарақұз) терминдері кездеседі.

Орографиялық нысандардың кеңістікте орналасу ерекшеліктері мен пішіндері заттық мәдениет элементтерімен де байланыстырылған. Қазақ топонимиясында киіз үйдің жеке бөліктері мен ондағы заттар (*босаға, кебеже, кереге, сандық, шымылдық*) өзіндік орнын тапқан. *Босаға* терминімен қазақтар таулар мен төбелер аралығындағы ойысқа тік төмен түсетін төбені атайды [3]. Қаратаудың тау алды ауданында орналасқан *Босаға тауы* (1373 м) Көксай тауаралық ойысына (Келіншек және Қараадыр таулары аралығы) тік құлама жасап шектеседі. Оңтүстік Қазақстан аумағында аталған заңдылықтың көрінісі ретінде Керегетас, Көкшымылдық, Сандықтас, Кебеже сияқты оронимдер тіркелді.

Халықтық географиялық атауларда адамның, жан-жануардың дене мүшелеріне баламалау мысалы жиі кездеседі. Көбінесе *ауыз, аяқ, бас, бет, кіндік, қолтық, құлақ, мұрын, сақал, тұмсық* сөздері қолданылады, олар географиялық нысандардың кеңістікте орналасуын денедегі орнына қарай бейнелейді. Бұл құбылыс ұқсастыру негізінде баламалау, әсірелеуге (атау-метафора) негізделген. Созақ ауданы аумағында, Мойынқұм мен Қарақұм аралығында Баскөкше, Ортакөкше, Аяқкөкше деген қоныс атауларын тіркедік. Бір-бірінен төмендей, қатарымен орналасқан бұл қоныстардың ең биігі Баскөкше (абс. биіктігі 376 м), одан батысқа қарай Ортакөкше (351 м), ең соңында Аяқкөкше (342 м) орналасқан. Халықтық географиялық терминологиядағы *бас* ұғымына Ғ. Қоңқашпаев “жоғары, биік шың” деген

мағыналық жүктеме бергенін ескерсек, аталған нысандардың сипаты топонимдердің семантикалық жүктемесіне сай келіп тұр.

Қазақтың жергілікті географиялық терминологиясына енген *ауыз* термині шатқалға кіре берісті немесе тау өзенінің жазыққа шығар бөлігін, *тұмсық* –қыраттың ұзыншақ шығыңқы бөлігін білдірсе [3], *кіндік* жазықта жалғыз орналасқан төбені анықтайды. Ал осы өңірдегі оронимдерден кездестірген *құлақ* - гидронимдер құрамындағы *құлақтан* (су өлшемі) басқа мағына береді, яғни жазық жер бедеріне тән кіші-гірім тауларға, көтеріңкі дөңестерге қатысты қолданылады. Осы тектес термин сөздерді талдау негізінде біз Оңтүстік Қазақстан аумағынан Ақбет (тау), Ақмұрын (тау), Аққолтық (жыра), Ауыздыкемер (қоныс), Кіндіктөбе (төбе), Қарасақал (тау), Қабанбұлақ (төбе), Қызылқұлақ (төбе), Ақтұмсық, Тастұмсық (қоныс) атауларын тіркедік.

Орографиялық термин ретінде “*дарбаза*” тәжік тілінен аударғанда “қақпа” дегенді білдіреді. Оңтүстік қазақтары арасында ауызекі сөзде осы мағынада қолданылады. Географиялық мағынада екі тау арасындағы аңғарға қатысты қолданылады. Қазіргі Оңтүстік Қазақстан аумағында бұрын иран тілдес халықтардың өмір сүргендігін және осы тілдерден енген атаулардың әлі де болса кездесетінін ескерсек, облыстағы *Дарбаза* тауының, *Дарбазасай* жырасының, *Қызыл Дарбаза* қонысының атауларын тәжік терминімен байланыстыруға болады. Жергілікті жер жағдайы да осы ойымызды дәлелдей түседі.

Қазақ оронимдерінің мағыналық жүктемесі мал шаруашылығына қажетті білімді шоғырландыруымен ерекшеленеді. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтарда байқалатын құбылыс ретінде оронимдерде фитонимдердің, гидронимдердің жиі кездесуін атап өту қажет (2-кесте).

Облыстың Тұран ойпатының құрамына кіретін жазық бөлігінде ескі арналар өте көп, себебі аңғарлар жүйесі плиоцен мен төрттік кезеңдерде сан рет өзгеріске ұшыраған. Олар негізінен аллювиалды жазықтарда, Қызылқұмда кездеседі. Ескі арналардың атаулары негізінен “сай”, “өзек” терминдерінің негізінде жасалған. 120-ға жуық құрғақ арналар атауын талдау барысында 90-нан астам “сай” терминінің, 10 шақтысы “өзек” терминінің қатысуымен жасалған атаулар анықталды. Құрғақ арналардың жер бедерінің сипатын аталған терминдерден басқа, атаулар құрамындағы “жар”, “жіңішке”, “келте”, “қия” сөздері айқындай түседі. Құрғақ арналардың жер бедерінің сипатын аталған терминдерден басқа, атаулар

құрамындағы “жар”, “жіңішке”, “келте”, “қия” сөздері айқындай түседі. Құрғақ арналар атауында фитонимдер (Арпатектісай, Жантаксай, Жидебайсай, Жыңғылдысай, Қамысақтысай, Жидебайсай, Шеңгелдісай) онша көп емес. Керісінше, бұлақтар немесе өзен атауларына талдау жасағанда, олардың арасында фитонимдердің қатысуымен жасалған атаулардың көп екендігін байқадық. Кейбір атауларда (Құрсай, Құрқал, Құртастаксай) арнаның құрғақ екендігі туралы ақпарат берілген.

Кесте 2

Оңтүстік Қазақстан оронимдері құрамындағы гидронимдер, фитонимдер және зоонимдер

Гидронимдермен байланысты атаулар	Ақсуат (тау), Астамбұлақ (тау), Бірбұлақ (сай), Көкбұлақ (тау), Кішіақсу (тау), Кішісу (тау), Қайнар (тау), Мибұлақ (тау), Талдыбұлақ (тау), Тоғансай (жыра), Төбеқұдық (жота), Шошқабұлақ (тау)
Фитонимдермен байланысты атаулар	Аршалы (сай), Дерменесай (жыра), Жусантөбе (төбе), Жыңғылдысай (сай), Итмұрынды (тау), Кекірелісай (сай), Кескентерек (тау), Көктерек (сай), Қарағайлы (жыра), Қоғалысай (жыра), Өлеңтөбе (төбе), Пішентөбе (тау), Раң (асу), Талдыбұлақ (тау), Таутары (тау), Шілікті Ақсу (асу)6 Ыр5айлы (тау)
Зоонимдермен байланысты атаулар	Айғыржал (тау), Айғыришан (тау), Айғырұшқан (тау), Ақтүйекұлаған (тау), Арқарлытау (жота), Бүркіт (тау), Дегерес (тау), Есекбел (тау), Ителгі (тау), Кіші Сауысқандық (тау), Қабанжелкетау (тау), Қабанқұлақ (тау), Қаратайынша (жота), Қошқартөбе (төбе), Құлансай (жыра), Құлантөбе (төбе), Құлжалықара (тау), Қызылқабан (тау), Сазантөбе (төбе), Үлкен Сауысқандық (тау), Шошқабұлақ (тау)

Сонымен, зерттеліп отырған өңірдің ұзақ қалыптасу тарихы бар географиялық атауларында осы аумақтың геологиялық құрылысы мен жер бедерінің сипаты өте дәл бейнеленген деп тұжырым жасауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Вальская Б.А. Путешествия Е.П.Ковалевского. – М.: Географгиз, 1956.– 200 с.

2. Джетысу (Семиречье). Естественно-историческое описание края / Под ред. В.Н. Шнитникова. – Ташкент: УзГосиздат, 1925. – 234 с.
3. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины // Изв. АН КазССР, серия геогр., 1951. – Вып. 3. – №99. – С.3 – 47.
4. Қашқари М.Түрік сөздігі. 1-том. – Алматы: Хант баспасы, 1997. – 590 б.
5. Маргулан А.Х. Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. – С.3 – 30.
6. Масальский В.И. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 19. Туркестанский край. – СПб, 1913. – 861 с.
7. Материалы по киргизскому землепользованию. Т. 2. – Вып. I. Сырдарьинская область. Чимкентский уезд. – СПб, 1910. – 277 с.
8. Равнины и горы Средней Азии и Казахстана / Под ред. С.С. Коржуева. – М.: Наука, 1975. – 264 с.

БҒМ География институты

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ОТРАЖЕНИЕ ГЕОЛОГИЧЕСКОГО И ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ В ТОПОНИМИИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Доктор геогр.наук

Ж.Д. Достай

З.К. Мырзалиева

В статье проанализированы топонимы, отражающие особенности рельефа и геологического строения территории Южно-Казахстанской области. Выявлена закономерность образования топонимов при участии терминов рельефа.